

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պրոֆ.-դոկտ. Ա. Գ. Առաքելյան,

«ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄՏԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

XIV—XIX դ. դ. առաջին կեսը.

հատոր երկրորդ, Հայպետհրատ, Երևան, 1964 թ., 646 էջ:

Վերջերս Երևանի Հայպետհրատը լույս ընծայեց պրոֆ.-դոկտ. Ա. Գ. Առաքելյանի «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն» աշխատության երկրորդ հատորը: Առաջին հատորը լույս է տեսել 1959 թվականին:

Ընթերցողի սեղանին է դրված բազմավաստակ գիտնականի ուշագրավ և բազում տեսակետներով կարևոր ուսումնասիրությունը:

Այս անգամ ևս հարգելի հեղինակը ուսումնասիրել է հայ և օտար բոլոր աղբյուրները, արխիվները, գրականագիտական ու բանասիրական աշխատությունները, որոնք, ճշտել և արժեքավորել այն ամենը, ինչ գտել է, ինչ կապ ունի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում մեր ժողովրդի հոգեկոթ, մտավոր զարգացման հետ, ընթերցող հասարակության ներկայացնելու համար, հնարավոր և մատչելի չափով, հայ մշակույթի պատմությունը իր ամբողջական պատկերի և նվաճումների մեջ:

Հեղինակը կարողացել է ընդհանուր և ճիշտ հայտարարի բերել բանասիրական նյութը, հայտնված թեր ու դեմ կաթիլները, գրական վերլուծություններն ու պատմագիտական տեսությունները:

Այս իմաստով նույնպես ուշագրավ է աշխատության երկրորդ հատորը, ուր կան դարաշրջանի ճշմարիտ պատկերը գծող բնութագրումներ, պատմա-բանասիրական նյութ և խորունկ դիտողություններ, որոնցով հարգելի հեղինակը ջանում է որոշել ժամանակաշրջանի պատմական, քաղաքական, հասարակական և գրական նկարագիրը

Հեղինակը մեծ պատասխանատվությամբ և զուրգուրանքով է մոտեցել իր նյութին, տվել դարաշրջանի հոգեբանությունը, պատմական իրադարձությունները, ժամանակի ոգին և պահանջները, երևույթների ներքին կապերի առողջ զգացողությունը և այդ բոլորի մեջ վեր հանել հայ մշակույթի բուն արժեքը:

Ողջ աշխատության մեջ երևում է նյութի խոր իմացություն, մտքի նրբություն, ներքին մեծ սեր և ներհայեցողություն, նկարագրելու ճաշակ, պատկերավոր ոճ և պատմելու շնորհ:

Պրոֆ. Առաքելյանը այս անգամ էլ կատարել է երկարամյա գիտական, բանասիրական մեծ ու շնորհակալ, բարեխիղճ ու խստապահանջ աշխատանք:

Գրախոսվող աշխատությունը բաժանվում է երկու մեծ մասերի.

ա) Սոցիալական կյանքի պայմանները ֆեոդալական Հայաստանում XIV—XVIII դարերում, որն ունի հետևյալ ստորաբաժանումները.

1. Հայ ժողովրդի վիճակը XIV—XVIII դարերում.

2. Հայաստանի վարչական բաժանումը և իրավական դրությունը պարսկա-օսմանյան տիրապետության ժամանակ.

3. Հողային հարաբերությունները և հարկերը Հայաստանում.

4. Հայ գյուղացիությունը.

5. Քաղաքները.

6. Արհեստները և արհեստակցական կազմակերպությունները.

7. Հայ ժողովրդի վիճակը պարսկա-օսմանյան տիրապետության ժամանակ.

8. Ազատագրական շարժումները Հայաստանում XIV—XVIII դարերում (էջմիածնի խորհրդակցություն, Իսրայել Օրի, Դավիթ-բեկ), հայ-ռուս հարաբերություններ).

9. Հայ գաղթավայրեր:

բ. Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթը XIV—XVIII դ. դ., որն ունի հետևյալ ստորաբաժանումները.

1. Հայ ժողովրդական բանահյուսություն.

2. Հայկական տպագրություն.

3. Քաղաքական գրականություն.

4. Բժշկություն (26 հեղինակ).

5. Պատմություն (ժամանակագրություն և պատմագրություն, 53 հեղինակ):

Հատորի վերջում դրված է Ա և Բ հատորների անձնանունների ցանկը (էջ 612—647):

Գրախոսվող աշխատության առաջին մասում, հեղինակը հանգամանորեն խոսում է մոնղոլական արշավանքների ժամանակ և ապա թուրքական և պարսկական բռնապետության լծի տակ հայ ժողովրդի ծանր, ողբերգական վիճակի, հարկերի, կոռի ու բեկարի, մանկահավաքի (դեշիբմե) մասին: Բրունության և հարկերի ծանրության տակ «տըն-քացող ժողովրդի համար կյանքը դարձել էր կատարյալ գեհն» (էջ 29):

Ստեղծված ծանր և անտանելի կացությունից դուրս գալու համար, տառապահար հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ «պայծառացել էր գոյություն ունեցող իրադարձությունից ազատագրվելու ձգտումը» (էջ 58):

Ստեփանոս Սալմաստեցին գումարում է էջմիածնի առաջին ժողովը 1547 թվականին՝ «Հայաստանի ծանր դրության և ազատագրման հարց»-ին նվիրված: Միքայել Սեբաստացին Եվրոպա և ուղարկում 1562 թվականին մասնավոր պատգամավորություն: «Այս անգամ շարժմանը մասնակցում է նաև Արևմտյան Հայաստանը. նշանակում է շարժումը կրում է համահայկական բնույթ» (էջ 62),—արդարորեն եզրակացնում է հեղինակը: Հակոբ Զուղայեցին էջմիածնի երկրորդ գաղտնի ժողովից հետո (1678), Իսրայել Օրուն ուղարկում է Եվրոպա. «Օրին հանդիսանում է ռուսասեր հոսանքի եռանդուն ջատագովը և այդ շարժման գաղափարախոսը XVIII դարի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում» (էջ 74):

Գրքի հաջորդ էջերում (74—223) հեղինակը սպառնիչ կերպով խոսում է հայ ազատագրական շարժման մեծ գործիչների՝ Իսրայել Օրուն, Ավան յուզբաշու, Նսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյանցի, Սարգիս դի Պետրոս Գիլանենցի, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արշակունյացի, Հովհաննես Լազարյանի, Ժողով-

վորդական ընդլզումների, Դավիթ-բեկի հաղթական կռիվների, Շահկերտի ապստամբության, Մադրասի հայրենասեր խմբակի քաղաքական գործունեության, Հովսեփ էմինի և հայ-ռուսական դաշինքի երկու նախագծի մասին:

Հայաստանում ծավալվող ազատագրական շարժումներին զուգընթաց, երկրում ստեղծված ծանր պայմանները մյուս կողմից «բաց են անում գաղթականության դռները հայ ժողովրդի առաջ» (էջ 175):

Հեղինակը դառնության մեջ է ծանր սրտով շարադրել է իր աշխատության մեջ (էջ 175—223) հայ նոր գաղթօջախների տխուր պատմությունը, հայրենասիրական մորմոքով, «մեր տարաբախտ ժողովրդի պատմությունը հարուստ է գերեվարության և արտագաղթի արցունքոտ էջերով» (էջ 176):

Կամավոր ու բռնի գաղթերի հետևանքով ստեղծվում են նոր հայկական գաղթօջախներ Կոստանդնուպոլսում, Նոր Զուղայում, Հրեկաստանում, Լվովում, Կամենիցում, Ստանիսլավում, Տրանսիլվանիայում, Աստրախանում, Ղրիմում, Նոր Նախիջևանում, Իտալիայում և այլուր:

Գաղթօջախները փորձում են ոտքի կանգնել հայրենիքից հեռու, օտար ափերի վրա, հիմնում են եկեղեցիներ, վանքեր, բացում դպրոց, տպարան և իրենց համեստ, սրտագին ավանդը մուծում հայ մշակույթի գանձարանը, բայց ոմանք ժամանակի ընթացքում կտրվելով Մայր երկրից, կորցնում են իրենց ազգային ոգին, նկարագիրը, կապվում են տեղական բնակչության հետ և առհավետ կորչում հայ ժողովրդի և հայ մշակույթի համար:

Գրքի երկրորդ բաժնում խոսվում է XIV—XVIII դարերի հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի մասին:

Հարգելի հեղինակը աշխատության այս բաժնի առաջին մասում (էջ 224—270) խոսում է միջնադարյան հայ ժողովրդական երգերի ծագման, ստեղծման, ձևավորման և բովանդակության մասին, նշում, որ «երգի ու բանաստեղծության առաջին և մեծ հեղինակը հանդիսանում է ժողովուրդը և հնագույն երգերի մեջ արտահայտվել է աշխատանքը» (էջ 224): Հեղինակը քննության է առնում հայ ժողովրդական բանահյուսության շուրջ հայտնված գրականագիտական տեսակետները, քննադատաբար օգտագործելով այս մասին գրված հայ և օտար բանասիրական աշխատությունները:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանը հմտությամբ ուսումնասիրել է ժողովրդական երգերի տաղաչափական արվեստը, կառուցվածքը, բովանդակությունը և նրանց աղերսը հոգևոր

երգերի հետ: Միջնադարյան հայ ժողովրդական երգերը, որպես բուն ժողովրդի ստեղծագործություններ, արտահայտել են իրենց մեջ հայ ժողովրդի կյանքը, աշխարհազգացողությունը, կյանքի փրկասփայլությունը, կրոնական ըմբռնումները, ժողովրդի ուրախությունն ու վիշտը, հույսն ու հավատը գալիք պայծառ օրերի մասին: Այս իմաստով առաջին տեղը ժողովրդական երգերի մեջ պատկանում է պանդխտի երգերին, ինչպիսիք են «Տաղ կորնկին», «Կռունկ, ուստի՝ կուգաս», «Վայրի հալի մի հմ բռնած», «Կաքան ի քարին նստեր», «Տաղ վասն զարիպոթեան», «Տաղ ի վերայ պուլպուլին»:

Գրքի հաջորդ էջերում (270—333) ամբողջական ձևով և գիտական հիմնավորումով տրվում է հայ տպագրության պատմությունը 1512—1860 թվականներին, հրատարակությունների ժամանակագրական կարգով և վերլուծությամբ:

Հեղինակը ազգային հպարտության հասկանալի և քաղցր զգացումով նշում է, որ որ տպագրության գյուտից (1455) 57 տարի հետո, տպագրվում է առաջին հայերեն գիրքը 1512 թվականին (էջ 371): Ընթերցողը սույն աշխատության մեջ սպառիչ տեղեկություններ կգտնի հայերեն առաջին հինգ հրատարակությունների, առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապալադի, հայ տպագրության մյուս երախտաշատ գործիչների՝ Աբգար Դպիր Եվդոկիացու, Հովհաննես Տերզնցու, Հովհաննես Անկյուրացու, Մատթեոս Ծարեցու, Ոսկան վարդապետ Երեանցու, Վենետիկի, Հոռմի, Նոր Զուղայի, Ամատերդամի, Լիվոնոյի, Մարսելի, Կոստանդնուպոլսի, էջմիածնի, Հնդկաստանի, Աստրախանի, Պետերբուրգի, Լադրյան, Ներսիսյան դպրոցների, Թիֆլիսի, Շուշու, Բաքվի և այլ գաղթօջախների տպարանների պատմության մասին:

«Քաղաքական գրականություն» բաժինը (էջ 333—374) սկսում է Մադրասի քաղաքական ծանոթ խմբակի հրատարակած երեք աշխատությունների՝ «Որոգայթ փառաց», «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ», «Տետրակ, որ կոչի նշաւակ» (1773) ուսումնասիրությամբ, գրքերի բովանդակության վերլուծությամբ և նրանց հեղինակի հարցերով, Մովսես Բաղրամյանի, Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյանների հայրենասիրական գործունեության գնահատությամբ և նրանց քաղաքական ուղղության բացահայտմամբ:

Գրքի հաջորդ էջերում «Բժշկություն» ենթավերնագիրը կրող բաժնում (էջ 374—441) խոսվում է միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ Մխիթար Հերացուց հետո 26 այլ հայ ականավոր բժիշկների և նրանց գրական ժառանգության մասին, սկսած Ամիրդովլաթ

Ամասիացուց (մահացած 1496) մինչև Սեփանոս Շահրիմանյան Թիֆլիսցի բժիշկը, XVIII դարի հայ բժշկության հայտնի դեմքերից մեկը (ծնված 1755 թվականին): XV—XVIII դարերի ընթացքում հայերեն լեզվով գրվել են ինքնուրույն և թարգմանական շուրջ 60 բժշկական գիտական աշխատություններ: Մեծ է հղել հայ բժիշկների ավանդը այդ դարերի հայ մտավոր մշակույթի զարգացման գործում:

Գրախոսվող աշխատության վերջին ենթագլուխը կրում է «Պատմություն» վերնագիրը (էջ 441—589), որն ունի ժամանակագրություն (շուրջ 46 հեղինակ) և Պատմագրություն (7 պատմիչ) ստորաբաժանումներ:

Մեր հին մատենագրության կարևոր ճյուղերից մեկն է հղել պատմագրությունը, ժամանակագրությունը, սկսած մեր գրականության առաջին շրջանից և շարունակված մինչև XVIII դարի վերջը:

XV—XVIII դարերի հարուստ են մանավանդ ժամանակագրական տարեգրություններով: Տարեգրիչները արտահայտել են իրենց երկերում ժամանակաշրջանի հասարակական ողջ կյանքը, «հակիրճ, բայց կոնկրետ դրսևվորել են ժամանակի իրականությունը իր բոլոր մանրուքներով, և դա կյանքն է իր շարժման մեջ» (էջ 508):

XVII դարի հայ պատմագրության բացահիկ և կարկառուն դեմքերից մեկն է Առաքել Դավրիժեցին. «Խորենացու հայրենասիրության ոգին անցել է այդ վարդապետին» (Արեղյան, «Հայ գրականության պատմություն», Բ, էջ 448):

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանը Դավրիժեցուն և նրա պատմությանը նվիրել է 21 էջ: Հեղինակը հանգամանորեն խոսել է նաև Գրիգոր Դարանաղեցու, Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցու, Աբրահամ Երեանցու, Աբրահամ Կրետացու, Խաչատուր Զուղայեցու և Նսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյանցի կյանքի, պատմագրությունների, ժամանակագրությունների մասին: Հասկանալի չէ, թե ինչու հարգելի հեղինակը դուրս է ձգել Սիմեոն Երեանցու «Զամբու»-ը:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմությունը» աշխատության երկրորդ հատորը ևս մնայուն, արժեքավոր գործ է, արդյունք բազմավաստակ հեղինակի բազմակողմանի զարգացման, մանկավարժական, գիտական երկարամյա գործունեության, քրտնաջան ստեղծագործական պրպտումների: Վերահիշյալ աշխատության մեջ պրոֆ. Ա. Առաքելյանը ձեռնհասորեն և հեղինակաբար ուսումնասիրության է ենթարկել XIV—XVIII դարերի մեր մշակույթի զարգացման, գաղափարական

բովանդակության և գնահատման հարցերը սպառիչ վերլուծության մեջ: Առողջ են հեղինակի խորհրդածությունները, գիտական պլուրալությունների, զգացմունքների ակունքը: Հարգելի հեղինակը մեր մշակութային և մատենագրական որոշ երևույթների, գործիչների, պատմիչների մասին անում է նոր, հետաքրքրական, յուրահատուկ դիտողություններ, գնահատումներ և ճիշտ, արժեքավոր ընդհանրացումներ:

Անհրաժեշտ էր, որ հեղինակն իր սույն աշխատության մեջ ևս առանձին գլուխ նվիրեր XV—XVIII դարերի հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման պատմության, ինչպես այդ արել էր առաջին հատորում (էջ 561—661): Ժե դարի վերջերին հայ փիլիսոփայական մտքի պայծառ ներկայացուցիչներից մեկն է Ստեփանոս Լեհացին (մահացած 1699 թ.), Արիստոտելի «Մետաֆիզիկա»-յի առաջին և միակ հմուտ վերծանողն ու թարգմանիչը Պրոֆ. Առաքելյանը չի խոսել նաև տվյալ ժամանակաշրջանի հայ արվեստի (ճարտարապետություն, քանդակագործություն, նկարչություն—էջմիածնի Հովնանթանյան դպրոց,—երաժշտություն, թատրոն) մասին, հայ մշակույթի վառ օջախների՝ Հարանց անապատի, Բաղեշի, Ամրդուլու համալսարանի, էջմիածնի, Կոլոտյան (Կ. Պոլսում) դպրոցների մասին: Տեղին էր, որ Մադրասի քաղաքական խմբակի գործունեության մասին խոսելիս, հանգամանորեն նշվեր նաև «Ազդարար»-ի՝ առաջին հայ պարբերականի հրատարակությունը (1794), որպես մշակութային բացառիկ երևույթ, և որով «հայ ազգը մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մեջ» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 1049):

Ժե դարի մեր մեծ ու վաստակավոր մատենագիրներից է Հակոբ պատրիարք Նալյանը: Արժեք, որ հանգամանորեն խոսվեր նրա մասին, մանավանդ նրա «Գիրք ծանուցման» (հրտ. 1758) հույկապ և հայրենասիրական

աշխատության վերջին երկու գրքերի մասին: «Մեզանում,—գրում է Լեոն,—այս առաջին փորձն էր մի ամբողջական ազգային պատմություն կազմելու... Ի դեմս այս համեստ աշխատության, մենք կարող ենք ողջունել հայոց ամբողջական պատմության փորձը: շատե հաջող առաջին փորձը... մի հատկություն որ հետո պիտի ընդարձակեն Մխիթարյանները» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, Երևան, 1946, էջ 953): Հ. Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության Ա հատորը լույս էր տեսնում Վենետիկում 1784 թվականին միայն:

Այս վրիպումներն ու մոռացումները իհարկե չեն պակասեցնի գրախոսվող աշխատության գիտական արժեքը:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի նոր աշխատության հիմնական արժանիքներից մեկը նաև նրա կենդանի, բաբախուն շունչն է, հայրենասիրությունը: Ամբողջ աշխատությունը գրվել է խանդավառությամբ, կրքոտությամբ: Գիտական լուրջ, խորունկ վերծանության կողքին՝ քնարական վառ գեղումներ և խորհրդածություններ: Աշխատությունը, ինչպես առաջին հատորը, հայ մշակույթի մեծ համայնագիտաբան է, որն ընթերցվում է հարաճուն հետաքրքրությամբ, հեղինակի լեզուն կենդանի է, պատկերավոր, ճոխ, ոճը ինքնատիպ:

Աշխատության վերջում տրված է Ա և Բ հատորների անձնանունների ցանկը (էջ 612—642), որ բազմապատկում է հրատարակության գիտական արժեքը:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի գրախոսվող աշխատությունը գիտական արժեքավոր ավանդ է հայ մշակույթի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում և հայագիտության մեջ:

Բազմավաստակ գիտնականին մաղթելով երկար, քաջառողջ կյանք, սիրով և երախտագիտությամբ սպասենք հաջորդ երկու հատորներին:

Ա. Հ.

